

KRATKA ISTORIJA STAVOVA GRAĐANA O DIJALOGU BEOGRADA I PRIŠTINE. ŠTA SE (NIJE) PROMENILO?

Izdavač

Nacionalni konvent o Evropskoj uniji
Radna grupa za Poglavlje 35

Autori

Milan Krstić, Centar za društveni dijalog i regionalne inicijative
Maja Bjeloš, Beogradski centar za bezbednosnu politiku
Bojan Elek, Beogradski centar za bezbednosnu politiku

Godina

2021

Publikacija je urađena u okviru projekta „Nacionalni konvent o Evropskoj uniji 2020/2021, Poglavlje 35: Ostala pitanja – Kosovo“ finansiranog od strane ambasade Kraljevine Norveške u Beogradu i Balkanskog fonda za demokratiju Nemačkog Maršalovog fonda SAD. Mišljenja i stavovi izraženi u ovoj publikaciji predstavljaju stavove autora i ne odražavaju neophodno zvanične stavove ambasade Kraljevine Norveške, Srbija, Balkanskog fonda za demokratiju Nemačkog Maršalovog fonda SAD, Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji ni Instituta za teritorijalni ekonomski razvoj.

Kratka istorija stavova građana o dijalogu Beograda i Prištine. Šta se (nije) promenilo?

Milan Krstić, Centar za društveni dijalog i regionalne inicijative

Maja Bjeloš, Beogradski centar za bezbednosnu politiku

Bojan Elek, Beogradski centar za bezbednosnu politiku

Mart 2021.

SADRŽAJ

UVOD	1
STAV GRAĐANA SRBIJE O DIJALOGU BEOGRADA I PRIŠTINE	2
Šta, zapravo, znamo o dijalogu?	3
Unutrašnji dijalog – suočavanje sa ili udaljavanje od „realnosti“?	5
Konstruktivna dvosmislenost i posledice.....	6
STAV GRAĐANA SRBIJE PREMA KONAČNOM REŠENJU KOSOVSKE PITANJA	8
Znamo šta nećemo – priznanje nezavisnosti.....	9
Postoje li ustupci zbog kojih bismo priznali Kosovo?	10
Zagonetne varijacije na temu razgraničenja	12
Nepoželjna razmena teritorija.....	13
Podele oko podele	15
Šta, zapravo, želimo?	17
Zaključak	20
PREDLOZI ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA	21
Uzorak i metodologija.....	21
Različita dinamika i teme upitnika	23
Literatura	27

LISTA SKRAĆENICA

BCBP	Beogradski centar za bezbednosnu politiku
CDRRI	Centar za društveni dijalog i regionalne inicijative
CEAS	Centar za evroatlanske studije
CeSID	Centar za slobodne izbore i demokratiju
CRTA	Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost
EU	Evropska unija
FES	Fondacija Fridrih Ebert
FOD	Fondacija za otvoreno društvo
IDN	Institut društvenih nauka
IEP	Institut za evropske politike
NSPM	Nova srpska politička misao
SAD	Sjedinjene Američke Države
SPC	Srpska pravoslavna crkva
SSP	Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju
Tanjug	Telegrafaska agencija nove Jugoslavije
UN	Ujedinjene nacije
ZSO	Zajednica opština sa srpskom većinom na Kosovu

UVOD

Početak marta navršilo se punih deset godina od početka dijaloga Beograda i Prištine. Neposredno nakon postizanja Briselskog sporazuma 2013. godine, delovalo je da dijalog neupitno vodi ka kompromisnom rešenju i postizanju obavezujućeg sporazuma o sveobuhvatnoj normalizaciji odnosa dve strane. Danas je jasno da konačno rešenje ipak nije „na dohvat ruke”. Razloga za ovakav ishod je mnogo, ali je simptomatično da su se elite u Beogradu i Prištini neretko pozivale na to da im javno mnjenje „vezuje ruke” i sprečava ih da naprave kompromis. Predsednik Srbije Aleksandar Vučić je to radio otvoreno, ističući kako narod „nije podržao rešenje koje on nudi” (bez preciziranja koje je rešenje u pitanju), iako se on zalagao za kompromis u interesu države. Sa druge strane, nosioci najviših funkcija u Prištini su se iza zatvorenih vrata pravdali kako je osnivanje Zajednice opština sa srpskom većinom ili povlačenje prohibitivnih carina nemoguće zbog protivljenja kosovskog javnog mnjenja. Čak i nezavisno od toga da li su ove tvrdnje bile potpuno istinite, ili su samo predstavljale alibi za nevoljnost političkih elita za suštinskim kompromisom – javno mnjenje je svakako faktor koji je uticao i koji će uticati na tok dijaloga Beograda i Prištine i na mogućnosti za postizanje konačnog rešenja za kosovsko pitanje.

Imajući to u vidu, istraživački tim Beogradskog centra za bezbednosnu politiku (BCBP) i Centra za društveni dijalog i regionalne inicijative (CDDRI) je izdvojio i analizirao preko 30 relevantnih istraživanja javnog mnjenja Srbije od 2013. do 2020. godine. U prvom delu analize predstavlja se odgovor na pitanje kakav je stav javnog mnjenja Srbije o dijalogu Beograda i Prištine i izdvajaju i pojašnjavaju uzroci ključnih trendova u vezi sa ovim pitanjem. U drugom delu prikazuju se ključni nalazi analize podrške javnog mnjenja Srbije različitim modalitetima za konačan status Kosova u prethodnih osam godina. Konačno, suočeni sa činjenicom da smo pri obradi nalaza postojećih istraživanja uočili potrebu za drugačijim pristupom u budućnosti, kako bi nalazi istraživanja bili međusobno komparativniji i kako bi se lakše mogli izvoditi zaključci o trendovima, u trećem delu analize predstavljaju se ključni saveti i smernice budućim istraživačima javnog mnjenja o ovoj temi.

STAV GRAĐANA SRBIJE O DIJALOGU BEOGRADA I PRIŠTINE

Pokretanje dijaloga između vlada u Beogradu i Prištini nakon proglašenja nezavisnosti Kosova predstavlja jedan od najvažnijih političkih procesa za Srbiju. Pre razgovora o statusu Kosova na najvišem političkom nivou, glavni pregovarači Beograda i Prištine – Borko Stefanović i Edita Tahiri – su u periodu od marta 2011. do sredine 2012. godine na takozvanom tehničkom nivou razgovarali o „standardima“ i to: slobodi kretanja, ličnim dokumentima, carini, katastru, međusobnom priznanju diploma, integrisanom upravljanju granicom/administrativnom linijom i predstavljanju Kosova u međudržavnim forumima za saradnju u regionu Jugoistočne Evrope. Proces pregovaranja pod pokroviteljstvom Evropske unije praćen je dvosmislenošću i oprečnim tumačenjima postignutih sporazuma u Briselu, zastojima, čestim smenama vlasti u obe političke zajednice, podizanjem tenzija u srpskom i albanskom društvu, embargom, ubistvima srpskih političara na severu Kosova i drugim incidentima. Uprkos svemu, podrška građana Srbije dijalogu Beograda i Prištine u periodu od pokretanja političkog dijaloga do danas je iznad 50 odsto (videti tabelu ispod). Ujedno, početni otpor prema dijalogu u aprilu i oktobru 2012. godine neznatno je smanjen i danas se oko jedne trećine građana protivi tom procesu. Iako je većinska podrška dijalogu nesporna, dva istraživanja koja su sprovedena krajem 2020. u razmaku od svega mesec dana ukazuju na različite tendencije. Istraživanje BCBP pokazuje da je nivo podrške dijalogu danas isti kao i u oktobru 2012. godine, odnosno da je u međuvremenu došlo do pada podrške, dok se povećao postotak onih koji nemaju jasno izražen stav o dijalogu. Suprotno tome, istraživanje koje je sprovedla agencija Ninamedia za potrebe Delegacije Evropske unije u Beogradu ukazuje na to da je podrška dijalogu relativno stabilna, ali da je došlo do porasta otpora dijalogu uz mali postotak neopredeljenih.

Tabela 1. Istraživanja javnog mnjenja o podršci dijalogu Beograda i Prištine (2012-2020)

Da li podržavate dijalog Beograda i Prištine? (u %)											
	apr 2012	okt 2012	apr 2013	feb 2014	sep 2014	mar 2015	okt 2015	okt 2019	okt 2020	nov 2020	
da	44	51	63	56	58	58	60	55,3	50,6	57	
ne	41	40	28	29	31	29	28	22,1	28,5	35	
ne znam	15	9	9	14	11	13	12	22,5	20,9	8	
izvor	TNS Medium Gallup							CDDRI	BCBP	Ninamedia (EU)	

Istraživanje BCBP pokazuje da je velika većina građana (83 odsto) danas na stanovištu da se dijalog između Prištine i Beograda treba nastaviti i to bez obzira na to da li postoji pritisak međunarodne zajednice ili ne, a u cilju rešavanja otvorenih pitanja sa Albancima na Kosovu. Stav da dijalog treba voditi bez obzira na pritisak EU preovladao je među građanima Srbije i u istraživanju BCBP iz 2013. godine. Shodno tome, osnovni motiv za nastavak dijaloga ne

treba da bude da Srbija uveća svoje šanse za članstvo u Evropskoj uniji. Percepcija građana o nastavku dijaloga sa Prištinom je drugačije izmerena 2017. godine zbog toga što je istraživački tim BCBP u saradnji sa agencijom CeSID drugačije formulisao odgovore na isto pitanje. Za jednu trećinu građana Srbije, dijalog Beograda i Prištine je i dalje bio neophodan kako bi budućim generacijama bilo ostavljeno što manje nerazrešenih pitanja u odnosima sa Albancima. Drugačije u odnosu na prethodno i potonje istraživanje jeste da je podrška dijalogu uslovljena zaštitom „srpskih interesa“ i ukoliko njegov finalni rezultat nije priznanje nezavisnosti Kosova od Srbije. Ipak, uzimajući u obzir mali postotak građana koji se protive dijalogu sa kosovskim Albancima i jasnu opredeljenost za nastavak procesa, može se reći da postoji društveni konsenzus da je dijalog sa Prištinom neophodan i važan proces.

Tabela 2. Stav građana prema dijalogu Beograda i Prištine (u %)

Dijalog između Beograda i Prištine treba nastaviti:						
	Bez obzira na to da li postoji pritisak EU ili ne	Samo ukoliko će to povećati šanse za članstvo u EU	Treba voditi samo ako ne vodi priznanju nezavisnosti Kosova	Treba voditi samo ako obezbeđuje zaštitu srpskih interesa	Ne treba da se nastavi	Ne znam
2013	56	14	-	-	13	17
2017	34	5	14	23	9	16
2020	83	8	-	-	9	-

Veliki procenat podrške dijalogu sa Prištinom dovodi u pitanje uobičajenu pretpostavku da dijalog nije popularan. Ovo sugerise i to da građani vide vrednost i korist od procesa mirnog i diplomatskog rešavanja spora. Međutim, ova pretpostavka je narušena veoma velikim procentom građana Srbije (91,6 odsto) koji ne vide moguću ličnu korist od dijaloga, što pokazuje istraživanje BCBP iz 2020. godine. Ovaj rezultat može da ukaže na to da građani dijalog smatraju odgovornošću političke elite ili procesom koji se dešava na makro nivou, a u koji nisu neposredno uključeni i koji ne utiče na njihove živote. Veliki procenat građana koji smatraju da im dijalog ne donosi ličnu korist može biti i rezultat nedelotvorne komunikacije Vlade Srbije o koristima i rezultatima dijaloga. Negativni stavovi građana u pogledu koristi dijaloga povezani su i sa pristupom informacijama od javnog značaja i transparentnosti procesa, te opštoj informisanosti građana o unutrašnjim i spoljnopolitičkim procesima.

Šta, zapravo, znamo o dijalogu?

Briselski dijalog nije doveo do konačnog rešenja za status Kosova i drugog sporazuma o normalizaciji odnosa, ali je razrešio veliki broj konkretnih problema posledično doprinoseći normalizaciji odnosa između dva društva. Prema analizi koju su sprovedi Igor Novaković i Shpetim Gashi za potrebe Fondacije Fridrih Ebert, Beograd i Priština su tokom deset godina ispregovarali oko 50 dokumenata, zaključili 21 sporazum, a oko 80 odsto sporazuma se sprovodi. Srbija je nakon značajnog napretka u dijalogu i parafiranja Briselskog sporazuma o

normalizaciji odnosa (19. april 2013) dobila datum za početak pregovora o članstvu u EU, dok je Kosovo 2015. godine zaključilo sa Unijom Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP).

Posle skoro deset godina pregovaranja i postignutih rezultata, prema istraživanju CDDRI iz 2019. godine, 62,3 odsto građana Srbije tvrdi da nije upoznato sa sadržajem dijaloga, dok je delimično upoznata jedna četvrtina građana, a samo 12,6 odsto navodi da je dobro upoznato sa sadržajem dijaloga. To potvrđuje i istraživanje organizacije CRTA o učestvovanju građana u demokratskim procesima iz 2019. prema kome 65 odsto građana ocenjuje da zna malo ili ne zna ništa o toku pregovora Beograda i Prištine, a broj građana koji se osećaju neinformisani na tu temu u odnosu na 2018. godinu porastao je čak za četiri procenta. Osim neznanja o čemu se pregovara, prema istraživanju BCBP iz 2020. polovina građana ne zna ni koji je cilj vlasti u Beogradu u dijalogu sa Prištinom, dok istraživanje CDDRI ukazuje na to da njih 58,5 odsto ne zna šta je politika predsednika Srbije u vezi sa Kosovom. Ipak, podatak iz istraživanja BCBP da dve trećine građana podržava ciljeve Srbije u dijalogu govori u prilog tome da nema kritičkog preispitivanja odluka vlasti, već da postoji ogromno, skoro bezuslovno poverenje u njihove namere. Pošto se većina građana o Kosovu informiše preko televizije (i to javnog servisa), neznanje o ciljevima dijaloga, kao i drugim temama u vezi sa Kosovom, može biti posledica isključivo procesnog izveštavanja o dijalogu bez analize sadržaja, ali i nejasnih poruka vlasti usled nedostatka jasne politike o Kosovu, kao i nespremnosti glavnih pregovarača da proces dijaloga učine transparentnijim i otvorenijim za građanstvo. Osim toga, vlast očigledno poseduje „alate“ da utiče na građane da joj veruju, ali ih ne koristi da objektivno informiše građane ili doprinese poboljšanju odnosa između Srba i Albanaca. Posledica netransparentnosti procesa jeste i stav 71 odsto građana da dijalog nije ništa promenio u međusobnim odnosima Beograda i Prištine, na šta ukazuje istraživanje BCBP iz 2020. godine (13 odsto misli da je naštetio međusobnim odnosima, a 16 odsto smatra da su odnosi unapređeni). Netransparentnost procesa i neinformisanost građana o dijalogu utiče na njihovo rasuđivanje i otežava njihovo učestvovanje u demokratskim procesima. Još važnije, otežan je efikasan nezavisni nadzor nad izvršnom vlasti i neinformisana javnost nije u prilici da drži odgovornom vladu i javne službenike za postupke koje čine i odluke koje donose.

Razlog za nedovoljnu informisanost o toku pregovora Beograda i Prištine jeste i to što interesovanje građana za teme i događaje u vezi sa Kosovom nije veliko budući da građane više okupiraju ekonomski problemi (nezaposlenost, nizak životni standard, privreda), zatim korupcija i organizovani kriminal, a od skoro javno zdravlje, zagađenje vazduha i životne sredine. Ovo potvrđuju i podaci iz istraživanja FOD iz 2017. godine prema kome svega 13 odsto građana aktivno prati teme i događaje u vezi sa Kosovom u poređenju sa njih 59 odsto koji uglavnom ili uopšte ne prati teme u vezi sa Kosovom. Do sličnog nalaza je došao i Centar za društveni dijalog i regionalne inicijative dve godine kasnije.

Unutrašnji dijalog – suočavanje sa ili udaljavanje od „realnosti“?

U načelu, veće učešće građana Srbije, njihovih udruženja i drugih interesnih grupa (npr. Srpska pravoslavna crkva, sportska udruženja, preduzetnici) u društvenom dijalogu o Kosovu trebalo je da se postigne pokretanjem takozvanog „unutrašnjeg dijaloga“. Unutrašnji dijalog¹ je pokrenuo predsednik Srbije sredinom 2017. godine pod pritiskom Zapada kako bi građani Srbije „prihvatili realnost da je Kosovo nezavisno“² i međunarodno priznato od velikog broja država članica UN i EU. Deset godina nakon proglašenja nezavisnosti Kosova inicijativu predsednika Srbije o društvenom dijalogu o Kosovu podržalo je 69 odsto građana, a prema istraživanju agencije Faktor plus iz 2017. skoro isti postotak građana misli da je društveni dijalog o Kosovu neophodan (70 odsto) i da u njemu treba da učestvuju svi važni društveni činioци (72 odsto). Kao ključne razloge za učešće u dijalogu, većina građana je istakla da je status Kosova i Metohije suštinski važno pitanje za Srbiju (56 odsto) i da je potrebno napraviti najširi mogući dogovor među važnim političkim i društvenim akterima (20 odsto), dok manje od jedne petine misli da je dijalog demokratski oblik političke komunikacije i odlučivanja (18 odsto), a šest odsto smatra da ne treba ništa skrivati od očiju javnosti (Isto). Stav većine građana (68 odsto) je da započinjanje dijaloga o Kosovu ujedno ne podrazumeva i rešenje kosovskog problema.

Većina građana Srbije ipak nije bila neposredno uključena u proces prema istraživanju Instituta za evropske poslove (IEP) iz 2018, već je delimično informisana o unutrašnjem dijalogu posredstvom medija, a iz unutrašnjeg dijaloga je bila isključena Narodna skupština u kojoj su narodni poslanici kao predstavnici građana dužni da vode javne rasprave o najznačajnijim političkim i društvenim temama. Pritom, događaji tokom 2017. i 2018. godine, poput predsedničkih izbora, ubistva Olivera Ivanovića, izbora u Beogradu, obznanjivanje ideje o „razmeni teritorija“ i mnogih afera – gurnuli su ovaj proces na margine medijskog izveštavanja. Proces unutrašnjeg dijaloga nije uključio sve važne aktere niti je uneo više jasnoće i doprineo boljoj informisanosti građana, već je doveo do obrta situacije i toga da su se građani možda više udaljili od „realnosti“ s kojom je trebalo da se „suoče“. Ova tvrdnja se može ilustrovati poređenjem podataka iz istraživanja koja su rađena pre i nakon unutrašnjeg dijaloga. Istraživanje B92 i agencije IPSOS ukazuje na to da je 63 odsto građana Srbije 2013. godine imalo stav da je Kosovo *de facto* nezavisna država, dok je nakon završetka unutrašnjeg dijaloga 63 odsto građana izrazilo neslaganje sa tvrdnjom da je Kosovo nezavisno prema istraživanju Centra za evroatlanske studije (CEAS) iz 2018. godine. Istraživanje Fonda za otvoreno društvo (FOD), međutim, upućuje na zaključak da je do obrta u stavovima građana došlo u kratkom vremenskom periodu budući da je svega mesec dana od

¹ Sličan proces nije istovremeno pokrenut na Kosovu što ne implicira da su građani na teritoriji Kosova bolje informisani o dijalogu sa Beogradom i da su odluke i rad vlade u Prištini transparentnije.

² FoNet. “Vilson: Srbija ne kontroliše Kosovo, treba da se suoči sa realnošću.” *Danas*, 30. maj 2019. <https://www.danas.rs/politika/vilson-suociti-se-sa-realnoscu/>; Zejneli Loxha, Amra. 2012. “Gordon: SAD snažno podržava Kosovo, Srbija treba da prihvati realnost.” *Radio Slobodna Evropa*, 9. Jul 2012. <https://www.slobodnaevropa.org/a/gordon-sad-snazno-podrzava-kosovo-srbija-treba-da-prihvati-realnost/24639956.html>; Leon, Jakov. 2012. “Posle izbora, suočavanje sa realnošću.” *DW*, 10. maj 2012. <https://www.dw.com/sr/posle-izbora-suo%C4%8Davanje-sa-realno%C5%A1%C4%87u/a-15938575> Milutinović, Vladimir. “Suočavanje sa realnošću.” *Politika*, 19. mart 2008. <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/36755/Specijalni-dodaci/Suocavanje-sa-realnoscu>

početka dijaloga, u avgustu 2017. godine, 55 odsto građana bilo stava da je krajnje vreme da se prihvati realnost i nađe kompromisno rešenje sa Albancima iz razloga što se kosovski problem opaža kao ključna prepreka za ekonomski napredak Srbije (zbog nedefinisanih granica i crne ekonomije, direktnog troška iz budžeta Srbije za administraciju, itd.). Moguće je da su stavovi građana bili pod uticajem autorskog teksta predsednika Srbije objavljenog u julu u dnevnom listu *Blic* u kojem se, između ostalog, navodi da je „vreme da kao narod [...] budemo realni“, zatim da „pokušamo da rešimo naše sukobe“ te da je „Srbiji potreban odgovoran i ozbiljan pristup, hrabar i realan, ali sa pogledom u budućnost“, jer bi u tom slučaju „svi putevi političke saradnje i ekonomskog napretka bili otvoreni za Srbiju“, kao i „vrata Evropske unije“.³

Prethodno pomenuti podaci ukazuju na manipulaciju građana političkim marketingom. Izvršna vlast u Beogradu predstavlja dijalog sa Prištinom kao maratonski proces⁴ u kojem je važna pobeda (5:0)⁵ i šalje javnosti često oprečne i zbunjujuće poruke, poput onih da je nacionalni interes da se Kosovo i srpske svetinje zadrže u sastavu Srbije, ali da je potrebno uvažiti realnost da „državni organi Srbije ne kontrolišu ni pedalj Kosova“⁶. Dodatno zbunjujuće za javnost je to što vlada Srbije kontinuirano prenosi izvršne nadležnosti u različitim oblastima sa državnih organa Srbije na izvršnu vlast u Prištini, dok paralelno uverava građane da radi na očuvanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje uz obećanje da neće priznati nezavisnost Kosova. Stoga ne iznenađuje postojanje suprotstavljenih mišljenja, to jest, kognitivne disonance u stavovima građana – poput toga da više od 50 odsto podržava dijalog, iako ne zna šta je cilj vlasti u Beogradu, dok preko 90 odsto ljudi ne oseća nikakvu korist od njega i skoro tri četvrtine smatra da on nije ništa promenio.

Konstruktivna dvosmislenost i posledice

Od početka procesa dijaloga 2011. godine, EU je takođe namerno neodređena po pitanju definisanja ciljeva dijaloga i toga šta u stvari znači normalizacija odnosa između Beograda i Prištine. Pristup EU dijalogu obuhvata tzv. konstruktivna dvosmislenost, koja je Beogradu i Prištini omogućila da postignu različite sporazume, ali je (ne)namerno stvorila potencijalno teške posledice po pitanju kontrole očekivanja u oba društva. Primeri konstruktivne dvosmislenosti koji izazivaju polemiku u oba društva su: upotreba sintagme administrativna linija umesto granice, navođenje da kosovska vlada ima jurisdikciju umesto suverene vlasti na teritoriji Kosova, prihvatanje naziva Kosovo sa asteriskom (*) i fusnotom umesto naziva za autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohija itd.

³ Vučić, Aleksandar 2017. "EKSKLUZIVNO Autorski tekst predsednika Aleksandra Vučića za "Blic": Zašto nam je potreban unutrašnji dijalog o Kosovu." *Blic*, 24. jul 2017. <https://www.blic.rs/vesti/politika/ekskluzivno-autorski-tekst-predsednika-aleksandra-vucica-za-blic-zasto-nam-je/v7xgl6q>

⁴ RTS. 2018. "Đurić: Dijalog je maraton." *Danas*, 28. maj 2018. <https://www.danas.rs/politika/djuric-dijalog-je-maraton/>

⁵ KoSSev. 2018. "Posle 5:0 i 10:0 Marko Đurić trči na polumaratonu u Briselu." *Kossev*, 27. maj 2018. <https://kossev.info/posle-50-i-100-marko-djuric-trci-na-polumaratonu-u-briselu/>

⁶ FoNet. 2018. "Vučić: Pisma penzionerima plaćena novcem stranke." *Danas*, 29. novembar 2018. <https://www.danas.rs/politika/vucic-pisma-penzionerima-placena-novcem-stranke/>

Konstruktivna dvosmislenost je rezultirala time da preko 60 odsto građana misli da je priznanje Kosova *conditio sine qua non* prijema Srbije u članstvo EU. Uslovljenost evrointegracije napretkom u dijalogu sa Prištinom dovodi se često u vezu sa pregovaračkim poglavljem 35 o ostalim pitanjima među kojima se ističe Kosovo i Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 8. septembra 2010. godine (A/64/L.65/Rev.1) u kojoj se navodi da bi „dijalog trebao da unapredi saradnju, napredak na putu ka Evropskoj uniji i poboljša živote ljudi“⁷. Iako se priznanje Kosova u srpskoj javnosti predstavlja kao „uslov svih uslova“ za prijem Srbije u EU, većina građana Srbije se u kontinuitetu protivi tome (videti tabelu ispod). Izuzetak od ovog pravila predstavlja nalaz iz istraživanja „Stavovi građana o rešavanju statusa Kosova“ Fondacije za otvoreno društvo (2017) o tome da li Srbija treba da se drži evrointegracija po cenu Kosova. Istraživanje ukazuje na podeljenost društva budući da 43 odsto misli da je „Kosovo kao teritorija je već izgubljeno, Srbija treba da brine o Srbima i kulturnoj baštini na Kosovu, ali je nerazumno da se zbog već izgubljene teritorije odričemo šansi za brži razvoj Srbije koje nam se nude kroz pridruženje Evropskoj uniji“, dok njih 37 odsto veruje da „Srbija od Evropske unije nema nikakve koristi i ne treba da pravi nikakve kompromise vezane za Kosovo makar prekinuli sve veze sa Evropskom unijom“.

Tabela 3. Stav građana o priznanju Kosova radi članstva u EU

	Ukoliko bi uslov za ulazak u EU bilo prihvatanje nezavisnosti Kosova, da li mislite da bi taj uslov trebalo prihvatiti?				* Da li Srbija treba da prizna nezavisnost Kosova i Metohije ukoliko bi to bio uslov za učlanjenje Srbije u Evropsku uniju? (pitanje 2016) ** Da li biste podržali nezavisnost Kosova, da bi Srbija brže postala članica Evropske Unije? (2018-2020)				
	2013	2014	2015	2016	2016*	2017 ⁸	2018**	2019	2020
ne	67,7	65,8	71,1	73,5	80	-	81	78	77
da	22,4	18,8	15,6	12,6	14	-	11	13	13
ne znam	-	15,7	13,3	13,9	6	-	8	9	10
Nova srpska politička misao					Institut za evropske poslove				

U oktobru 2013. godine, prema istraživanju BCBP, preovladao je optimizam i stav 43 odsto građana da je dijalog put ka poboljšanju međusobnih odnosa, dok je nešto više od jedne petine (27 odsto) bilo uvereno da do toga neće doći. Šest godina kasnije, istraživanje CDDRI ukazuje na postojanje pesimizma kod građana Srbije u vezi sa dijalogom i poboljšanjem odnosa između Albanaca i Srba budući da 55,8 odsto građana misli da briselski dijalog nije

⁷ United Nations General Assembly. 2010. “Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on whether the unilateral declaration of independence of Kosovo is in accordance with international law.” September 8, 2010. <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kos%20A64%20L.65%20Rev1.pdf>

⁸ Institut za evropske poslove nije radio istraživanje o Kosovu 2017. godine.

poboljšao odnose Srba i Albanaca, a tek 16,6 odsto misli da jeste, dok 27,6 odsto ima neutralan stav. Ovaj i prethodni nalazi istraživanja pokazuju da dosadašnji način vođenja pregovora, uz netransparentnost, nejasne ciljeve i isključenost većeg dela javnosti stvara utisak u javnosti da proces dijaloga ne vodi nikuda i da zbog toga protokom vremena raste pesimizam. Ovaj podatak, uz generalnu podršku dijalogu, ali odsustvo benefita, zapravo nam govori o razočaranim građanima. Osim toga, dve trećine (72,7 odsto) danas ne veruje da će biti mira između dva naroda (BCBP 2020). Za 62 odsto građana, do očekivane normalizacija odnosa između kosovskih Albanaca i Srba neće doći u skorijoj budućnosti, bez obzira na ishod dijaloga, što znači čak iako dođe do drugog sporazuma u okviru briselskog dijaloga (Isto). Ipak, za 28,8 odsto građana normalizacija odnosa je moguća ako se postigne konačan sporazum (Isto). Međutim, građani Srbije su pesimistični i po pitanju mogućnosti postizanja konačnog sporazuma sa Kosovom budući da 53 odsto smatra da se to nikada neće desiti, a jedna četvrtina (25 odsto) smatra da će se konačni sporazum sa Srbijom postići u naredne 3-5 godina (BCBP 2020). Normalizacija odnosa preko građana izgleda se smatra političkom neophodnošću, međutim, nalazi istraživanja ukazuju na to da su dometi procesa normalizacije odnosa ograničeni i to na nivo političkih elita koje su uključene u dijalog, ali da nije došlo do boljitka u odnosima između dva društva. U tom smislu, drugi sporazum o normalizaciji odnosa između Beograda i Prištine pod okriljem EU bi možda predstavljao uspeh u očima međunarodnih aktera, ali ne i za većinu građana Srbije.

STAV GRAĐANA SRBIJE PREMA KONAČNOM REŠENJU KOSOVSKE PITANJA

Prvi utisak na osnovu uporednog pregleda istraživanja javnog mnjenja Srbije prema adekvatnom rešenju za konačni status Kosova jeste da se iz njih ne mogu dobiti naročito precizni odgovori i da mnoga pitanja ostaju otvorena. To i ne deluje začuđujuće, imajući u vidu da ni iz izjava zvaničnika Srbije nije najjasnije šta je plan države prema ovom pitanju. Ipak, moguće je izvući nekoliko opštih zaključaka. Prvi je da su priznanje nezavisnosti, ali i razmena teritorija nepoželjne opcije za većinu građana Srbije. Drugi je da je razgraničenje kao koncept konfuzno artikulirano i da građani mahom ne znaju šta da misle u vezi sa ovakvim rešenjem. Treći je da podela sadrži podršku nešto većeg broja građana, ali da ni ona nema dovoljnu podršku u ovom trenutku kako bi uspela na referendumu. Četvrti je da bi kombinacija teritorijalnih koncesija (podela Kosova) i institucionalnih koncesija (prema Srbima južno od Ibra i prema SPC) dovela do povećanja podrške i da je potrebno da buduća istraživanja razviju različite modalitete ovakvih rešenja kako bi se došlo do preciznijih zaključaka o tome koje su koncesije dovoljne građanima da bi pristali na priznanje (dela) Kosova. Peti zaključak je da bi rešenje za status Kosova koje ne podrazumeva priznanje moglo imati podršku većine građana. Konačno, šesti zaključak je da je, uprkos narativu vlasti koji govori o potrebi pronalaska istorijskog rešenja i kompromisa sa Albancima, građani i dalje preferiraju *status quo* u odnosu na rešenje u kome bi i Srbija morala da napravi konkretne ustupke i dobije nešto zauzvrat.

Znamo šta nećemo – priznanje nezavisnosti

Prva stavka koju je potrebno izdvojiti na ovom polju jeste relativni kontinuitet u odbacivanju priznanja nezavisnosti (u postojećim granicama) kao opcije za konačno rešenje statusa Kosova. Prema poslednjem istraživanju Beogradskog centra za bezbednosnu politiku (BCBP) iz oktobra 2020. godine, ukupno 7,8% građana Srbije smatra da je priznanje Kosova u postojećim granicama najbolje konačno rešenje za status Kosova. Od kada su istraživanja javnog mnjenja počela da razmatraju opcije za konačni status Kosova, podrška (priznanju) nezavisnosti Kosova kao konačnom rešenju gotovo da nikada nije bila dvocifrena. Jedini blagi izuzetak bilo je istraživanje Centra za društveni dijalog i regionalne inicijative (CDDRI) sprovedeno krajem septembra 2019. godine, ali je i tada svega 12,4% građana reklo kako bi podržalo dogovor kojim Srbija priznaje Kosovo na eventualnom referendumu, dok bi 78,5% bilo protiv, uz 9,1% neutralnih. Dakle, očigledno je da je ovo opcija koja kontinuirano (i očekivano) sadrži najmanju podršku javnosti u Srbiji.

Priznanje je i opcija koja je najmanje artikulisana u predlozima srpskih političkih aktera koju su javno zagovarale samo političke grupacije zanemarljivog uticaja. Čak ni kada su pojedini akteri isticali potrebe „realnog“ sagledavanja stvari i tvrdili da oni „nisu predsednici u Prištini“ (predsednik Tomislav Nikolić) ili da Srbija nema „ni jedan pedalj“ na Kosovu (predsednik Aleksandar Vučić), ovakvu dijagnozu nije pratila preporuka „terapije“ u vidu priznanja nezavisnosti – već daleko širi poziv na pravljenje kompromisa u vezi sa ovim pitanjem. To nas dovodi u klasičnu „kokoška-jaje“ dilemu – da li je nedostatak jasne artikulacije priznanja Kosova kao jedne od opcija razloga zbog kog javno mnjenje ne podržava ovu opciju, ili su čvrsti stavovi javnog mnjenja po ovom pitanju faktor zbog kog političari izbegavaju da pomenu priznanje kao svojevrsni tabu?

Na ovo pitanje je nemoguće dati definitivan i jednostavan odgovor. Međutim, činjenica je da ovaj „realistički“ diskurs vlasti nije uticao ni na promene u sagledavanju trenutnog stanja. Naime, danas manje ljudi u Srbiji u odnosu na period pre 10 godina smatra da je Kosovo izgubljeno, bez obzira na to da li su za priznanje ili ne, kao što je već pomenuto u prethodnom delu analize. To govori u prilog teze da je uticaj političkih aktera u Srbiji na javno mnjenje prema Kosovu ipak donekle ograničen. Primera radi, u istraživanjima Instituta društvenih nauka (IDN) od 2000. do 2004. godine procenat anketiranih koji su smatrali da Kosovo nije izgubljeno je varirao od 22% do 42% (najveći procenat je bio 2001. godine, kada je postojala nada da će DOS moći da „vrati“ Kosovo), dok se procenat onih koji su smatrali da Kosovo jeste izgubljeno kretao između minimalnih 35% oktobra 2001. godine i maksimalnih 56% novembra 2003. godine (Slavujević 2018). Marta 2013. godine je čak 63% građana anketiranih u istraživanju televizije B92 i agencije Ipsos smatralo da je Kosovo izgubljeno, dok je svega 32% smatralo da nije. Situacija je poslednjih godina bitno drugačija, pa su sva istraživanja, uz izuzetak istraživanja Instituta za evropske poslove iz marta 2019. godine, pokazala kako je više onih koji smatraju da Kosovo nije izgubljeno, od onih koji

smatraju da jeste. U istraživanjima Centra za evroatlantske studije iz 2018. i 2019. godine procenat onih koji su smatrali da Kosovo nije izgubljeno iznosio je čak 63% odnosno 58%, a i istraživanje CDDRI iz septembra 2019. godine je pokazalo da apsolutna većina građana (52,1%) smatra da Kosovo nije izgubljeno.

Takođe, pomenuto istraživanje CDDRI je pokazalo da čak ni birači partija na vlasti nisu bili naročito receptivni na poruke ovakvog „realističkog“ diskursa i da su one nailazile na kognitivnu disonancu kod birača – koji su tvrdili da su srpski rukovodioci po pitanju Kosova čvrsti i beskompromisni, iako su oni sami eksplicitno izjavljivali da su za kompromis! Razlozi za ovakav ishod nalaze se i u izveštavanju provladinih tabloida, koji su, naizgled paradoksalno (a možda i smišljeno) imali potpuno drugačiji narativ prema ovim temama i tako „zamagljivali“ njihovim čitaocima sve kompromisne poruke koje su predstavnici aktuelne vlasti slali u vezi sa ovom temom. Svakako, buduća istraživanja bi morala da detaljnije adresiraju međusobni uticaj medija, političara i javnog mnjenja po pitanju Kosova, kako bi se došlo do jasnijeg odgovora na pitanje ko u ovom trouglu ima najveći uticaj na koga.

Tabela 4. Podrška građana priznanju nezavisnosti Kosova

Vreme sprovođenja istraživanja	Organizacija	Agencija koja je sprovela istraživanje	Podrška (bezuslovnom) priznanju nezavisnosti (%)
Februar 2017.	BCBP	CeSID	8%
Avgust 2017.	FOD	IPSOS	5%
Decembar 2017.	FOD	IPSOS	7%
Mart 2018.	Tanjug	Faktor plus	8%
Mart 2019.	IEP	Ninamedia	6,2%
Maj 2019.	Blic	Faktor plus	8%
Septembar 2019.	CDDRI	Sprint Insight	12,4%
Jun 2020.	IEP	Ninamedia	9%
Novembar 2020.	BCBP	Sprint Insight	8%

Napomena:

- - odgovori na pitanja šta je najbolje rešenje za Kosovo
- - odgovori na pitanja da li biste podržali nezavisnost Kosova

Postoje li ustupci zbog kojih bismo priznali Kosovo?

Pojedina istraživanja su pokazala kako bi priznanje nezavisnosti Kosova u postojećim granicama uz određene dodatne koncesije imalo podršku nešto većeg broja građana. Problem je u tome što je nemoguće na osnovu postojećih rezultata istraživanja utvrditi precizan stav građana o tome koliki stepen koncesija bi ih zadovoljio, a kamoli trendove u ovom pogledu. Primera radi, u pomenutom istraživanju CDDRI je 20,4% građana reklo kako bi podržalo

priznanje Kosova ukoliko bi zauzvrat bila uspostavljena Zajednica srpskih opština i dodeljen eksteritorijalni status srpskim manastirima na Kosovu, dok je istovetan procenat bio neutralan, uz protivljenje 58,2% anketiranih građana. Istraživanje FOD iz decembra 2017. godine pokazalo je da 7% građana smatra da je najbolje rešenje priznanje nezavisnosti uz teritorijalnu i personalnu autonomiju za KiM, a kada se tome doda i identičan procenat onih koji su bili za priznanje i bez ovog uslova, to ukupno čini tek 14% onih koji bi zasigurno bili uz ovaj predlog. Ipak, nalazi ovog istraživanja ukazuju na prve preferencije, tako da to ne znači da podrška rešenju sa autonomijom za Srbe u kome je priznata nezavisnost ne bi bila i veća.

Sa druge strane, istraživanje CEAS, sprovedeno gotovo istovremeno kao i istraživanje CDDRI, pokazuje znatno veću spremnost građana Srbije na kompromis u slučaju uzvratnih koncesija. Naime, prema nalazima ovog istraživanja, 62% građana bi sigurno ili verovatno podržalo dogovor koji podrazumeva međusobno priznanje, ako bi njime Srbiji bio garantovan pristup resursima na severu Kosova, uz protivljenje ukupno 28% građana. Sličan je rezultat i ako bi Srbiji bio ponuđen specijalni status za Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) na Kosovu, pri čemu bi priznanje u tom slučaju sigurno ili verovatno prihvatio 61% građana, uz oponiranje 30% anketiranih. Imajući u vidu izuzetno visok procenat anketiranih koji se protive priznanju, deluje prilično začuđujuće da bi veliki broj njih bio spreman na priznanje ukoliko bi Srbija dobila relativno male koncesije zauzvrat, kao što to sugeriše istraživanje CEAS. Buduća istraživanja javnog mnjenja bi svakako trebalo da daleko temeljnije adresiraju ovaj aspekt stavova građana, uključujući i to koliki bi stepen autonomije za Srbe (odnosno koliko široke nadležnosti ZSO) bio dovoljan za priznanje Kosova jednom delu građana.

Još jedna opcija koja se povremeno pominjala u diskursu određenih političkih aktera bila je mogućnost da Srbija prizna Kosovo, a da zauzvrat „dobije” nezavisnost Republike Srpske (RS), ili čak i njeno pripajanje Srbiji. Analogija između prava na samoopredeljenje kosovskih Albanaca i Srba u BiH povlačena je relativno često sredinom prve decenije 21. veka od strane srpskih funkcionera poput Zorana Đinđića, Vuka Draškovića, Nebojše Čovića ili Slobodana Samardžića, ali prevashodno kao argument protiv secesije Kosova zbog mogućeg domino efekta, a ne kao predlog rešenja. Od 2008. godine nije bilo korišćenja ovakvih paralela od strane rukovodstva u Beogradu, ali je u drugoj deceniji tekućeg veka povezivanje sudbine Kosova i RS postalo sastavan deo političkog diskursa političkog lidera Srba u BiH Milorada Dodika. Istraživanje BCBP iz 2020. godine pokazuje da čak 80% građana Srbije odbacuje ovakvu ideju. Očigledno je, dakle, da građanima nije bitna samo veličina teritorije države, te da teritorijalne kompenzacije Srbiji na ovaj način ne bi bile zadovoljavajuće za građane.

Ni članstvo u EU kao kompenzacija za priznanje Kosova ne bi bilo prihvatljiv ustupak za većinu građana Srbije. Istraživanja Nove srpske političke misli (NSPM) od 2013. do 2017. pokazuju da je procenat anketiranih koji se protive priznanju zarad članstva u EU varirao po godinama između minimalnih 65,5% i maksimalnih 76,3%. Istraživanja IEP od 2016. do

2020. pokazala su da se krajem decenije ovaj procenat i dodatno uveća, pa se priznanju zarad bržeg puta ka članstvu u EU konstantno protivilo između 77% i 81% anketiranih. Međutim, ako bi brzo članstvo bilo praćeno drugim koncesijama za Srbe i SPC na Kosovu, moguće je da bi stepen podrške bio veći. Buduća istraživanja bi trebalo da adresiraju i kako bi eventualne velike sume novca koje bi EU i SAD donirale u slučaju priznanja uticale na stavove građana o ovom pitanju. Naravno, ključno pitanje bi bilo i na koji način bi vlasti artikulisale ovaj predlog u svojoj komunikaciji sa javnošću i koliko bi resursa uložili u to da pridobiju javnost za ovakvo potencijalno rešenje.

Zagonetne varijacije na temu razgraničenja

Kada sa opcije priznanja Kosova u postojećem stanju, uz moguće koncesije u pogledu položaja Srba na Kosovu, pređemo na polje različitih kompromisa koji podrazumevaju i teritorijalne koncesije prema Srbiji u svrhu dolaska do međusobnog priznanja, u diskursu političkih zvaničnika poslednjih godina isticala se mogućnost razgraničenja. Ova solucija je počela da figurira u javnosti kao moguće rešenje od 2017. godine, kada je predsednik Aleksandar Vučić istakao kako se za nju zalaže i kada je započet unutrašnji dijalog o kosovskom pitanju u Srbiji. Međutim, ni Vučić ni ostali politički akteri nisu precizirali šta bi razgraničenje u praksi trebalo da znači. Da li je u pitanju podela Kosova, razmena teritorija, mala korekcija granične linije ili nešto četvrto? Gde bi se i kako to razgraničenje izvršilo?

Istraživanja javnog mnjenja pokazala su da, očekivano, ni građani nisu bili sigurni šta razgraničenje zapravo podrazumeva. Primera radi, istraživanje IEP iz marta 2019. godine pokazalo je da 57% građana nije znalo šta tačno podrazumeva ova formulacija, 29% je smatralo da to podrazumeva razmenu teritorija (sever Kosova za Preševsku dolinu), a 14% uspostavljanje granice u skladu sa trenutnom administrativnom linijom, odnosno priznanje Kosova u trenutnim granicama. Ovakav nalaz je podudaran i sa nalazima istraživanja CDDRI sprovedenog šest meseci kasnije, gde je 58,5% ispitanih reklo kako nije upoznato sa politikom predsednika Vučića prema Kosovu.

Određena istraživanja su postavljala i pitanje da li bi građani podržali razgraničenje, što deluje i paradoksalno, imajući u vidu da većina ni ne zna šta se pod time misli. Istraživanje CEAS iz decembra 2018. godine je pokazalo kako bi 36% ispitanih podržalo razgraničenje na referendumu, dok bi protiv bilo 34%, pri čemu ostali ne znaju kako bi se postavili ili ne bi izašli na referendum. Godinu dana kasnije, procenat onih koji bi podržali razgraničenje porastao je na 39%, ali je i broj oponenta porastao na 38%. Konačno, ove godine je procenat ispitanih koji bi podržali razgraničenje na referendumu pao na svega 29%, dok je broj oponenta porastao na čak 54%. Druga istraživanja su pokazala manju podršku ovom rešenju još pre 2020. godine, pa je tako ranije pomenuto istraživanje IEP iz marta 2019. godine zabeležilo 24,5% pozitivnih stavova anketiranih u vezi sa razgraničenjem, uz oponiranje 41,8% anketiranih. Dva meseca kasnije, istraživanje dnevnog lista Blic i agencije Faktor plus

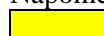

pokazalo je da 32% anketiranih smatra da je razgraničenje najbolja opcija za konačno rešenje, bez preciziranja šta se pod razgraničenjem podrazumeva.

Imajući u vidu da stepen podrške razgraničenju varira od istraživanja do istraživanja, nije lako izvući konkretan zaključak o tome kolika je podrška građana ovom predlogu. Ovakve varijacije i nisu preterano zagonetne, imajući u vidu nepreciznost državnog rukovodstva u vezi sa ovim predlogom. Ipak, deluje da je jedan trend moguće uočiti iz istraživanja CEAS, a to je ozbiljan porast broja oponenta razgraničenja od 2018. do 2020. godine. Razloga za to može biti više, ali je verovatno jedan od ključnih i činjenica da se u poslednje vreme sve više spekuliše da je ovakav scenario nemoguć zbog uspona pokreta Samoopredeljenje na Kosovu koji se tome decidno protivi, otvorenog protivljenja promeni granica od strane Nemačke, kao i zbog odbacivanja ove opcije i od strane SAD, za koje se verovalo (naročito u periodu kada je savetnik za nacionalnu bezbednost predsednika bio Džon Bolton) da bi bili spremni da prihvate i sponzorišu ovakvu ideju pre nekoliko godina.

Tabela 5. Podrška građana „razgraničenju“

Vreme sprovođenja istraživanja	Organizacija	Agencija koja je sprovela istraživanje	Podrška razgraničenju
Decembar 2018.	CEAS	CeSID	36%
Mart 2019.	IEP	Ninamedia	24,5%
Maj 2019.	Blic	Faktor plus	32%
Novembar 2019.	CEAS	CeSID	39%
Jul 2020.	CEAS	CeSID	29%

Napomena:

- - odgovori na pitanja šta je najbolje rešenje za Kosovo
- - odgovori na pitanja da li biste podržali razgraničenje

Nepoželjna razmena teritorija

Kada se razgraničenje dodatno konkretizuje kao razmena teritorija, procenat onih koji bi podržali ovakvo rešenje nije veliki. Ova opcija je najčešće operacionalizovana kroz formulu: četiri većinski srpske opštine na severu Kosova u zamenu za (deo) većinski albanske Preševske doline na jugu centralne Srbije, i uz međusobno priznanje. Iako koncept „razgraničenja“ može da znači i podelu Kosova, u međunarodnim i domaćim krugovima je od 2017. godine počelo sve više da se govori kako je zapravo reč o predlogu razmene teritorija. Indikativno je bilo i da je sličan narativ u ovom periodu na Kosovu počeo da plasira tadašnji predsednik Hašim Tači, za koga se verovalo da je sa predsednikom Vučićem spreman da postigne dogovor baziran na ovom modelu.

Nalazi istraživanja javnog mnjenja, koja su tek od 2017. godine počela da uključuju i ovu opciju, sadrže velike varijacije i u ovom pogledu, ali je jasno da većina građana ovu opciju ne preferira i deluje da podrška za ovu opciju čak i opada sa vremenom. Najpozitivnije stavove

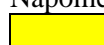

prema razmeni teritorije beleži istraživanje kancelarije Fonda za otvoreno društvo u Srbiji (FOD) iz avgusta 2017. godine, u kome je čak 20% anketiranih građana navelo opciju razmene kao najpoželjniji ishod, dok je već decembra iste godine taj procenat u novom istraživanju Fonda opao na 15%. No, treba napomenuti i da je opcija podele u ovoj anketi bila praćena i „posebnom brigom za ljudska prava Srba koji ostaju na Kosovu i zaštitom srpskih crkava i manastira“, dok je podrška podeli bez ovakvih dodataka bila manja. Prema nalazima istraživanja Beogradskog centra za bezbednosnu politiku (BCBP) iz 2020. godine svega 4% anketiranih je navelo razmenu kao najpoželjniju opciju za konačni status Kosova. Čak i kada se pitanje formuliše na način da li bi ova opcija bila prihvatljiva (čak i ako nije inicijalna preferencija) za građane, istraživanje CDDRI iz septembra 2019. godine je pokazalo da bi svega 15,8% anketiranih podržalo razmenu teritorija ako bi bila predložena kao rešenje, uz nedvosmisleno protivljenje dve trećine anketiranih (66,7%).

Postavlja se pitanje da li bi podrška ovom predlogu bila veća da je predsednik Vučić jasno i nedvosmisleno rekao da je za razmenu teritorija kao konačno rešenje, umesto što je rekao da je za „razgraničenje“. Činjenica da, kao što smo već ukazali, dobar deo njegovih birača nije uzeo u obzir ni njegovu deklarisanu sklonost ka kompromisnom rešenju uliva dozu skepse u ovakav zaključak. Takođe, postavlja se i pitanje da li bi se broj građana koji podržavaju razmenu smanjio ukoliko bi ona podrazumevala dobijanje samo dela severnog Kosova (a ne sve četiri većinski srpske opštine), ili davanje zauzvrat i čitave bujanovačke opštine (u kojoj živi i veliki broj Srba) i čitave preševske opštine (računajući i autoput), a možda čak i većinski srpske Medveđe? Pretpostavka je da bi u tom slučaju podrška opala. Svakako, nalazi javnog mnjenja jasno sugerišu da razmena nema dovoljnu podršku kod građana Srbije. U anketama koje omogućavaju detaljnije upitnike (terenske), upitnici bi mogli da uzmu u obzir i varijacije mogućih modela razmene, kao i to koliko bi građana na referendumu podržalo ovu opciju ako bi bila praćena i dodatnim koncesijama (poput eksteritorijalnosti za manastire ili konstituisanja ZSO za većinski srpske opštine južno od Ibra) kako bi se stekao precizniji uvid u stavove građana prema ovom pitanju.

Tabela 6. Podrška građana razmeni teritorija

Vreme sprovođenja istraživanja	Organizacija	Agencija koja je sprovela istraživanje	Podrška razmeni
Avgust 2017.	FOD	IPSOS	14% (uz zaštitu Srba i SPC)
Decembar 2017.	FOD	IPSOS	21% (uz zaštitu Srba i SPC)
Septembar 2019.	CDDRI	Sprint Insight	15,8%
Novembar 2020.	BCBP	Sprint Insight	4%

Napomena:

- - odgovori na pitanja šta je najbolje rešenje za Kosovo
- - odgovori na pitanja da li biste podržali razmenu

Poddele oko podele

Drugo moguće preciziranje „razgraničenja“ kao pojma bilo bi da se pod njim zapravo misli na poddelu Kosova. Ova opcija je daleko duže u fokusu javnosti i počela je da figurira kao moguće rešenje još devedesetih godina prošlog veka, iako tada podrška ni javnosti ni političkih elita za ovu opciju nije bila dovoljna da bi se ona ozbiljnije uzela u obzir. No, podele Kosova po etničkoj liniji u koncepcijama Dobrice Ćosića, Aleksandra Despića, Branimira Krstića ili Slobodana Samardžića bile su bitno drugačije i po (neformalno predloženim) linijama razgraničenja, a neke i po tome da li je to trebalo da podrazumeva i definitivnu secesiju albanskog dela Kosova od Srbije, u odnosu na koncepciju podele koja se razmatra nakon 1999. godine. U poslednjih 20 godina, pod terminom podela se najčešće podrazumeva da četiri većinski srpske opštine severno od Ibra pripadnu Srbiji, a ostatak da dobije međunarodno priznatu nezavisnost. Podela danas sadrži veću podršku građana nego razmena teritorija ili priznanje nezavisnosti, ali deluje da je i dalje nedovoljna za verifikaciju takvog dogovora na potencijalnom referendumu.

Tokom prve decenije 21. veka podrška ovom rešenju je bila na solidno visokom nivou, prema nalazima istraživanja Instituta društvenih nauka (IDN) iz Beograda (Slavujević 2018). U prvim godinama 21. veka ona je iznosila od 37% u istraživanju iz 2001. godine, do čak 43% podrške, koliko je iznosila 2003. godine. Do kraja decenije je najpre došlo do pada, pa je ona iznosila 28% u periodu od 2007. do 2009. godine, da bi se novembra 2010. godine podrška podeli ponovo podigla na 38%. Do kraja naredne decenije procenti će ostati slični, pa će istraživanje IEP iz 2016. godine pokazati da bi 37% anketiranih podržalo podelu, ali pod uslovom da ona bude prihvatljiva i za Srbe sa Kosova, dok je 52% odbacilo ovu opciju čak i u tom slučaju. Istraživanje ove organizacije iz marta 2018. godine pokazalo je kako bi 33% anketiranih podržalo podelu Kosova (ovoga puta bez uslova da to bude prihvatljivo i za Srbe na Kosovu), dok bi protiv bilo 56%. Tome nalikuju i nalazi istraživanja Blica i agencije Faktor plus iz jula 2018. godine, koje je pokazalo kako bi 32% anketiranih podržalo podelu na referendumu, dok bi opciju „ne“ zaokružilo 44% anketiranih, a gotovo jedna četvrtina anketiranih (24%) još uvek nije imala stav prema ovom pitanju.

No, nalazi istraživanja NSPM iz jula 2019. godine ukazuju na to da je podrška podeli opala na 27,3%, i to uprkos blažoj formulaciji u upitniku - da Kosovo dobija zauzvrat međunarodno priznanje i stolicu u UN, bez eksplicitnog pominjanja priznanja od strane zvaničnog Beograda. Nalazi istraživanja CDDRI iz septembra 2019. godine ukazuju na to da bi tek 21,9% anketiranih podržalo ovu ideju na referendumu, uz oponiranje 57,3% i neodlučnost približno 20,9% anketiranih. Ovakvi nalazi mogu ukazivati i na blagu tendenciju pada podrške ovom rešenju u odnosu na procenete u anketama sprovedenim prethodnih godina. To je moguće primetiti i kroz istraživanja koja su tražila odgovor na pitanje šta je najbolje rešenje za Kosovo, prema mišljenju građana. U istraživanju BCBP iz februara 2017. godine ukupno 11% anketiranih istaklo je kako vidi podelu kao najbolje rešenje, a u istraživanju iste

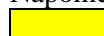

organizacije iz novembra 2020. godine taj procenat je pao na svega 6%. Ipak, za potvrdu ovakve teze bilo bi nam neophodno da imamo više redovnih istraživanja o stavovima građana prema ovom pitanju, sa istovetnom formulacijom pitanja, kako bi se izvršilo adekvatno poređenje promena.

Svakako, zanimljivo je da, čak i ako pad nije toliko oštar kao što pokazuje poređenje ovih istraživanja, definitivno ne postoji porast podrške za podelu kod građana Srbije, uprkos zvaničnom zalaganju državnog vrha za „razgraničenje“. Treba napomenuti i da bi stepen podrške verovatno bio i manji ako bi se pod delom podrazumevalo da Srbiji ne pripadnu sve četiri opštine na severu Kosova, što je figuriralo kao opcija u političkim krugovima, ali što istraživanja javnog mnjenja nisu uzela u obzir. Izuzetak je samo istraživanje CDDRI iz 2019. godine, koje je ponudilo i zamišljenu referendumsku opciju u kojoj Srbiji pripadaju tri opštine sa severa Kosova, Kosovska Mitrovica postaje distrikt, a Trepča i Gazivode dolaze pod međunarodnu upravu. Ovu opciju je podržalo 18,9% anketiranih – što je tri procenta manje nego u slučaju razgraničenja rekom Ibar. Ovakav nalaz delimično potvrđuje pretpostavku da bi teritorijalno ili na drugi način ograničena podela imala još manju podršku građana Srbije. Buduća istraživanja bi trebalo da uzmu u obzir različite varijacije podele, te da adresiraju uz koje bi sve dodatne koncesije podela bila prihvatljiva za veći broj građana.

Tabela 7. Podrška podeli Kosova

Vreme sprovođenja istraživanja	Organizacija	Agencija koja je sprovela istraživanje	Podrška podeli Kosova (bez dodatnih uslova)
Jul 2001.	IDN	/	37%
Jun 2003.	IDN	/	43%
Oktobar 2007.	IDN	/	28%
Februar 2008.	IDN	/	28%
Avgust 2009.	IDN	/	28%
Novembar 2010.	IDN	/	38%
Jul 2016.	IEP	Ninamedia	37% (uz podršku Srba sa KiM)
Februar 2017.	BCBP	CeSID	11%
Mart 2018.	IEP	Ninamedia	33%
Jul 2018.	Faktor plus	Faktor plus	32%
Jul 2019.	NSPM	NSPM	27,3%
Oktobar 2019.	CDDRI	Sprint Insight	21,9%
Novembar 2020.	BCBP	Sprint Insight	6%

Napomena:

- - odgovori na pitanja šta je najbolje rešenje za Kosovo
- - odgovori na pitanja da li biste podržali podelu Kosova

Šta, zapravo, želimo?

Većina građana Srbije preferirala bi opciju koja ne podrazumeva priznanje Kosova u sklopu konačnog rešenja. Skorašnja istraživanja CEAS pokazala su da je apsolutna većina građana Srbije za to da Kosovo „po svaku cenu“ ostane u sastavu Srbije (2018- 53%; 2019- 66%). Nalazi istraživanja pokazuju da je u ovom domenu opcija **široke autonomije za Kosovo u okviru Srbije** i dalje najpopularnija, pa je tako u poslednjem istraživanju BCBP iz novembra 2020. godine 48% ispitanih navelo ovakav koncept kao svoju preferenciju za budući status Kosova. Nešto manja podrška ovoj opciji zabeležena je u istraživanjima FOD iz 2017. godine (avgust – 26%; decembar- 28%), ali je to i dalje bio najpopularniji prvi izbor koji bi naveli ispitanici. Naravno, ovde je reč o prvim željama, tako da bi eventualna referendumska podrška za ovu opciju bila daleko veća. No, istraživanje putem fokus grupa koje je sproveo FOD 2018. godine pokazalo je da su građani ipak svesni da, iako je ovo poželjan scenario – nije i realan, jer Priština to ne bi želela da prihvati – kao što nije želela da prihvati ovaj predlog ni tokom dijaloga 2006-2007. godine. Tada je podrška građana Srbije ovoj ideji kao zvaničnom predlogu Beograda bila takođe visoka i iznosila je 57% ispitanih, prema nalazima istraživanja IDN iz oktobra 2007. godine (Slavujević 2018).

Kada se pređe na teren realnijih scenarija, izdvaja se zamrznuti konflikt, odnosno *status quo*. Ova opcija u istraživanju FOD iz 2017. nije bila među najpoželjnijima za veliki broj anketiranih (avgust – 7%, decembar – 11%), ali je već kvalitativno istraživanje iste organizacije naredne godine kvalifikovalo ovaj scenario kao srednje poželjan, ali jako realan. Kasnija istraživanja agencije Faktor plus ukazivala su na veliki procenat građana koji bi podržao ovakvu opciju (2018 – 63%; 2019 – 50%). Sličan nalaz zabeležilo je i istraživanje NSPM iz jula 2019, prema kome se relativna većina od 46,2% saglasila sa stavom da treba odložiti rešavanje statusa Kosova za neko bolje vreme, dok je protiv bilo 32% anketiranih. Sve ovo predstavlja priličan porast u odnosu na godine oko jednostranog proglašenja nezavisnosti (2007-2009) kada je, prema nalazima istraživanja IDN, podrška za *status quo* kontinuirano bila svega 4% (Slavujević, 2018). Verovatno je razlog za porast činjenica da se deceniju kasnije uvidelo da je i postojeće stanje nekako održivo i da može da se funkcioniše i bez konačnog rešenja, a da je ono rešenje koje bi bilo po volji većine građana Srbije (široka autonomija u okviru Srbije) trenutno nerealno. No, zanimljivo je da je ovakav nalaz u potpunom kontrastu sa narativom državnih zvaničnika (a naročito predsednika Vučića) koji od otvaranja unutrašnjeg dijaloga insistiraju na potrebi istorijskog rešenja i kompromisa sa Albancima, odnosno na potrebi izlaska iz trenutnog stanja.

Nalazi istraživanja pokazuju da bi i neke **druge opcije koje ne podrazumevaju priznanje** mogle potencijalno dobiti podršku građana Srbije na eventualnom referendumu, iako su daleko manje popularne od široke autonomije ili *status quo* scenarija. Istraživanje BCBP iz 2017. godine je pokazalo da je najveći pojedinačni broj anketiranih građana (31%) zaokružio opciju da im je prihvatljiv svaki dogovor koji unapređuje stabilnost, sve dok nema formalnog

priznanja. Ako se tome dodaju i oni koji bi podržali svako rešenje koje unapređuje zaštitu prava Srba na Kosovu (30%), jasno je da postoji veliki rezervoar podrške za rešenja koja bi podrazumevala, primera radi, uspostavljanje ZSO na Kosovu, a zauzvrat određene koncesije Beograda prema Prištini, ali uz crvenu liniju da Srbija ne prizna Kosovo. To potvrđuje i nalaz istraživanja CDDRI iz septembra 2019. godine, gde je 32,6% ispitanih reklo kako bi podržalo dogovor prema kome Kosovo dobija stolicu u UN, a kosovski Srbiji dobijaju konačno konstituisanje ZSO, ali Srbija formalno ne priznaje Kosovo. Ovakvom scenariju se protivi 47,5% ispitanih građana, uz neutralnost njih 19,9%, ali je moguće zamisliti da bi, uz kampanju vlasti za podršku ovakvom scenariju, podrška bila i veća i da bi nadjačala oponiranje. Kada su upitani da biraju između ovakvog scenarija i razmene teritorija, skoro tročetvrtinska većina anketiranih (72,9%) odabrala je ovu opciju bez priznanja.

Postoje i dve opcije koje podrazumevaju priznanje, a koje bi hipotetički mogle imati podršku većine u Srbiji. Prvu opciju ćemo nazvati „**podela plus manastiri**“ i ona podrazumeva podelu u kojoj bi severne većinski srpske opštine pripale Srbiji, a ostatak Kosova dobio priznanje nezavisnosti, ali koju bi pratilo i dodatno rešenje za SPC na Kosovu. Prema istraživanjima NSPM, opcija podele Kosova u kojoj bi Srbiji pripao sever i ključni manastiri bila je prihvatljiva za većinu tokom prve polovine 2010-ih. Tako je podrška ovom rešenju 2013. godine iznosila rekordnih 68,6%. Od polovine decenije doći će do opadanja podrške, pa je 2015. godine ovakvo rešenje podržavala relativna većina od 46%, uz oponiranje 44,4% anketiranih. Treba napomenuti da je tek u istraživanju iz 2015. godine eksplicitno dodat i stav da bi ostatak Kosova dobio priznatu nezavisnost, pa je moguće da je jedan od razloga za ovoliku razliku u nalazima u roku od samo dve godine upravo naglašavanje priznanja u upitniku (iako se to implicitno podrazumevalo i iz ranijih upitnika). No, i u ovom istraživanju je broj podržavalaca podele ostao veći od broja protivnika. U istraživanju FOD iz decembra 2017. godine je 21% anketiranih kao najbolje rešenje navelo podelu, uz poseban status za crkve i manastire SPC južno od Ibra – što je drugi najpopularniji izbor nakon široke autonomije. Ako se tome pridoda i 15% onih koji su naveli razmenu teritorija i 7% onih koji su naveli priznanje nezavisnosti kao najbolju opciju (a koji bi verovatno podržali i, po srpsku stranu, povoljniju podelu), verovatno je da bi preko 40% anketiranih podržalo i ovu opciju, što je tada mogla biti i većina od izašlih na referendum. No, i dalje je neizvesno da li bi većina na mogućem referendumu u narednim godinama zaista podržala ovakvu opciju, naročito imajući u vidu pad podrške „običnoj“ podeli poslednjih nekoliko godina u odnosi na ranije.

Drugu opciju nazvaćemo „**podela plus garancije**“, i ona podrazumeva da bi, uz podelu, bila garantovana i određena institucionalna zaštita za Srbe južno od Ibra (kroz garanciju samouprave/autonomije i/ili ostanak KFOR-a). Prema nalazima istraživanja CEAS s jeseni 2019. godine, podelu, uz „široku autonomiju“ za srpske opštine južno od Ibra i nastavak prisustva KFOR-a bi podržalo čak 44%, uz protivljenje 25% i veliku grupu od čak jedne četvrtine građana (25%) koji su „niti za, niti protiv“. Sa druge strane, nalazi istraživanja

CDDRI iz istog perioda (jesen 2019) daju drugačije rezultate, prema kojima bi opciju podele, koju bi pratilo i konstituisanje ZSO za srpske opštine južno od Ibra, ali i eksteritorijalnost za manastire SPC, na potencijalnom referendumu podržalo 36,4%, protiv bi bilo 44,4%, a neutralno 19,2%. Ovakav nalaz širi skepsu prema tvrdnji da bi opcija „podela plus garancije“ ili „podela plus manastiri“ imala podršku većine, jer u ovom slučaju čak ni integracija oba modela nije imala podršku relativne većine. Ipak, treba naglasiti da je ova opcija dobila najveću podršku od svih kompromisnih rešenja ponuđenih anketiranim građanima u pomenutom istraživanju. Uz referendumsku kampanju, bilo bi veoma moguće da se razlika od 8% između podrške i oponiranja istopi i da ovakva opcija dobije podršku većine građana. U perspektivi bi bilo veoma korisno razviti preciznije upitnike, kako bi se dobio jasniji uvid koliki bi stepen koncesija u ovim domenima zadovoljio građane Srbije u dovoljnoj meri da na potencijalno referendumu zaokruže opciju „da“, te da li su važniji institucionalni ustupci za Srbe južno od Ibra ili za SPC.

Tabela 8. Podrška građana različitim „podela plus“ opcijama

Vreme sprovođenja istraživanja	Organizacija	Agencija koja je sprovela istraživanje	Dodatna koncesija uz podelu („plus“)	Podrška „podeli plus“
Novembar 2011.	NSPM	NSPM	„najvažniji manastiri“	50,8%
Maj 2013.	NSPM	NSPM	„najvažniji manastiri“	68,6%
Oktobar 2015.	NSPM	NSPM	„najvažniji manastiri“	46%
Avgust 2017.	FOD	IPSOS	„poseban status za crkve i manastire SPC“	15%*
Decembar 2017.	FOD	IPSOS	„poseban status za crkve i manastire SPC“	21%*
Septembar 2019.	CDDRI	Sprint Insight	„ZSO na jugu i eksteritorijalnost za srpske manastire“	36,4%
Novembar 2019.	CEAS	CeSID	„nastavak prisustva KFOR i široka autonomija za srpske opštine“ (južno od Ibra)	44%

Napomena:

- odgovori na pitanja šta je najbolje rešenje za Kosovo
- odgovori na pitanja da li biste podržali „podelu plus“

Zaključak

Iako znamo šta nipošto ne želimo, kao i šta bismo najradije želeli ukoliko bi bilo moguće (široka autonomija Kosova u okviru Srbije), izgleda da nam je teško da definišemo šta bi nam u konačnici bilo prihvatljivo. Ovakva situacija nije iznenađujuća imajući u vidu i konfuziju koju u vezi sa ovom temom proizvodi državni vrh. Prema istraživanju IEA iz juna 2020. čak 89% građana je smatralo da ne zna šta je plan Vlade Srbije za Kosovo. Boljoj komunikaciji građana i državnog vrha u vezi sa rešenjem za status Kosova očigledno nije doprineo ni unutrašnji dijalog, jer je svega 3% građana u istraživanju IEA iz marta 2019. godine reklo kako je učestvovalo u njemu. Ipak, naslućuje se da bi građani preferirali opciju koja ne podrazumeva priznanje Kosova, naročito ukoliko doprinosi i boljem položaju Srba na Kosovu. Pored toga, opcija koja podrazumeva podelu i dodatne koncesije za Srbe južno od Ibra i za SPC mogla bi imati podršku većine građana, ali samo uz adekvatnu kampanju. Kao što je već više puta pominjano, istraživanja javnog mnjenja bi ubuduće trebalo da znatno preciznije kalibriraju svoje upitnike, kako bismo iz njih mogli da dobijemo više konkretnih informacija o stavovima građana prema ovoj temi, a konkretni predlozi s tim u vezi biće izneti u poslednjem delu ove analize. Bilo bi poželjno i da postoji više upitnika sprovedenih neposrednim terenskim (*face to face*) anketiranjem građana, što je od 2013. godine slučaj samo u prikazanim istraživanjima BCBP, CDDRI i FOD, dok su ostala vršena telefonskim anketiranjem.

PREDLOZI ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Istraživanja javnog mnjenja o Kosovu, dijalogu Beograda i Prištine, ili odnosima Srba i Albanaca, privlače veliko interesovanje šire javnosti i stoga se često i sprovode. Ovim istraživanjem, na primer, identifikovano je i obuhvaćeno 36 kvantitativnih istraživanja javnog mnjenja koja su sprovedena u periodu 2013-2020. godine, sa različitim obuhvatom tema i metodološkim pristupima.⁹ Analizirajući nalaze i trendove, istraživački tim primetio je da, iako veoma korisna za razumevanje trenutne situacije, sva istraživanja pate od određenih problema koji onemogućavaju da se na precizan način utvrdi dinamika promena stavova građana kroz vreme. Drugim rečima, iako postoji dovoljan broj istraživanja u skoro pa strogo pravilnim vremenskim intervalima, usled nekonzistentnosti u dizajnu istraživanja nemoguće je analizirati ih kao vremensku seriju.

Stoga, pored analize javnomnjenjskih stavova u prethodnim delovima izveštaja, ovo poglavlje detaljnije ispituje metodološke pristupe u istraživanjima javnog mnjenja sa namerom da predloži načine da se iznad pomenuti nedostaci otklone. Ovime bi se istraživačka agenda o stavovima građana o ovim važnim pitanjima unapredila, kvalitet dostupnih podataka poboljšao i omogućilo bolje razumevanje promena i trendova koji su evidentni, ali nedovoljno istraženi.

Uzorak i metodologija

Glavna razlika među obrađenim istraživanjima javnog mnjenja jeste u načinu na koji su prikupljeni odgovori ispitanika. Većina istraživanja primenila je intervjuisanje putem telefona, najčešće kompjuterski podržano telefonsko intervjuisanje, tzv. CATI (npr. serija istraživanja IEP ili ona rađena za potrebe dnevnih listova) dok je ređi slučaj metodom lice u lice (CDDRI, FOD i BCBP istraživanja). Iako je zbog niže cene i jednostavnijeg sprovođenja telefonsko intervjuisanje često jedina opcija, terensko istraživanje i intervjuisanje licem u lice predstavlja zlatni standard ispitivanja javnog mnjenja. Bez namere da se ulazi u detaljno razmatranje prednosti i mana ovih različitih pristupa, važno je napomenuti da ona nisu uvek uporediva iz sledećih razloga.

Prvo, iako većina istraživanja obuhvata dovoljan broj ispitanika da bi se na osnovu njihovih stavova davale procene za populaciju cele Srbije (između 1000-1200), greške u uzorkovanju su uvek veće u onom koje se radi telefonom u odnosu na intervju licem u lice. Telefonsko intervjuisanje ne može da obezbedi reprezentativnost koju može terensko istraživanje, budući da zavisi od spremnosti da se na poziv odgovori kao i zastupljenosti i korišćenja telefona u domaćinstvima. Iako neki od ovih izazova mogu biti rešena dizajnom istraživanja, neka su neizbežna. Na primer, iako neka telefonska istraživanja stratifikuju svoj uzorak prema polu,

⁹ Videti aneks sa spiskom svih korišćenih istraživanja.

starosti, obrazovanju i regionu u kome ispitanici žive (IEP), iz svog uzorka odmah isključuju sve veći procenat ljudi koji koriste samo mobilne telefone i koji uopšte nisu obuhvaćeni ovakvim pristupom.

Dodatni izazov u vezi sa telefonskim intervjuima jeste i to što nisu pogodna za istraživanje stavova o kompleksnim problemima, što tema Kosova svakako jeste. Primera radi, veliki broj istraživanja se nakon 2017. godine fokusirao na to kako građani razumeju predlog o razgraničenju, koji je u to vreme počeo da se predstavlja u medijima kao jedno od rešenja u okviru pregovora Beograda i Prištine. Inicijalni rezultati pokazali su da građani uglavnom ne shvataju šta tačno taj predlog obuhvata, što može biti i posledica poteškoća komunikacije gde u telefonskom razgovoru treba objasniti da to može značiti i razmenu teritorija (sever Kosova za Preševsku dolinu), ali i priznanje Kosova u trenutnim granicama, tj. postavljanje granice tamo gde je sada administrativna linija.

Konačno, pojedina istraživanja javnog mnjenja, pored toga što samo navode statističke podatke bez interpretacije koja se ostavlja mašti čitalaca, uopšte ne izveštavaju o metodologiji koja je korišćena. Ovo onemogućava da se oceni kvalitet tako dobijenih rezultata, a pre svega se odnosi na istraživanja koja su rađena za potrebe dnevnih listova, poput istraživanja koje je sprovodio Faktor plus za dnevni list Blic ili agenciju Tanjug. Iako je razumljivo da se novinski tekstovi pišu na način koji je drugačiji od istraživačkih izveštaja, neophodno je uključiti makar osnovne podatke o veličini i reprezentativnosti uzorka, kao i metodama prikupljanja podataka.

Na osnovu iznad iznete kratke analize metodoloških izazova, načelne preporuke za buduću istraživačku agendu su sledeće:

- Budite jasni i nedvosmisleni oko korišćene metodologije u istraživanju, trudeći se da uvek navedete makar način prikupljanja podataka, te opis i veličinu uzorka
- Ukoliko se radi telefonsko istraživanje, upitnik mora biti relativno kratak, sa jednostavno formulisanim pitanjima zatvorenog tipa sa malim brojem ponuđenih odgovora:
 - Primer: Metodološki je opravdanije u telefonskom intervjuu postaviti pitanje „Da li podržavate dijalog Beograda i Prištine?“ sa ponuđenim odgovorima *da, ne i ne znam/odbija da odgovori*, umesto istog tog pitanja sa ponuđenim opcijama *Da, ukoliko je to uslov za članstvo u EU, Da, ukoliko to vodi... Ne, ni pod kakvim uslovima*.
- Pitanja o kompleksnim problemima, kao i nedovoljno jasno razumljivim temama najbolje je ne uključivati u telefonske intervjuje već obraditi kroz intervjuje licem u licem kada se za to ukaže mogućnost. Kada god materijalni i organizacioni uslovi dozvoljavaju preporuka je da se rade terenska istraživanja.

Različita dinamika i teme upitnika

Brojni su problemi na koje su istraživači nailazili prilikom izrade ove analize. U nekim slučajevima važna pitanja nisu bila obuhvaćena istraživanjima javnog mnjenja u dužem periodu, što je onemogućilo da rezultati budu analizirani kao vremenske serije. Dodatno, često su pitanja o Kosovu bila sastavni deo drugih istraživanja, na teme evrointegracija (istraživanje EU Delegacije) ili spoljne politike (CEAS), pa je teško raditi analizu van konteksta celokupnog istraživanja.

Međutim, najveći problem na koji su autori u analizi istraživanja javnog mnjenja naišli jeste taj da su nalazi često neuporedivi, čak i kad ih rade iste organizacije u dužem vremenskom periodu, a dva su glavna uzroka ovome. Prvo, proces pregovora Beograda i Prištine veoma je dinamičan i često se nameću nove teme koje utiču na istraživačku agendu. Na primer, ranije pominjana ideja o razgraničenju kao jednom od modaliteta rešenja spora, pojavila se 2017. godine i obuhvaćena je istraživanjima nakon tog perioda. Pored toga što nema podataka o stavovima građana na ovu temu pre nego što je ona postala deo javnog diskursa, ono je uticalo i na potonje rezultate gde se ovo rešenje pominje kao jedno od mogućih u okviru pitanja koja se bave ishodom Briselskog dijaloga. Time su i raniji trendovi iz upitnika u vezi sa nekim drugim rešenjima, kao što je *status quo*, postali neuporedivi jer ne mere ovu varijablu. Drugi uzrok jeste i nekonzistentnost u istraživačkim pitanjima, što nema veze sa dešavanjima u okruženju ili sa tokom dijaloga, već je posledica dizajna istraživanja. Oba ova problema mogu se donekle rešiti, a problemi predupređiti, i analiza koja sledi ispod nudi neke predloge sa tim ciljem.

Jedno od standardnih pitanja koje je obuhvaćeno većinom obrađenih istraživanja jeste i ono o stepenu informisanosti građana o dijalogu Beograda i Prištine i/ili sporazumima postignutim u okviru njega. Iako veoma značajno da bi se razumelo kako građani vide dijalog i njegove rezultate, različiti pristupi utiču na to da su odgovori neuporedivi. Na primer, ranije iznet podatak iz istraživanja koje je sproveo CDDRI (2019) o informisanosti o dijalogu, dobijen je na pitanje koje je glasilo *Da li ste zaista upoznati sa sporazumima iz Brisela sklopljenim između Beograda i Prištine?* gde su ponuđeni odgovori nije upoznato (62,3%) delimično upoznato (25,1%) i upoznato (12,6%). Iako nudi tri odgovora o različitim stepenima informisanosti na Likertovoj skali koja se koristi i u drugim istraživanjima i time jeste uporedivo i nudi dovoljan nivo detalja, kvalifikacija *zaista informisani* može da navede ispitanike da skromnije procene svoju informisanost. Ovo je vidljivo ako se upoređi sa istraživanjem koje je u 2020. godini sproveo BCBP, gde 36,9% nije upoznato, 45,5% jeste samo delimično a 17,9% jeste upoznato sa sporazumima iz dijaloga. Ovako velika razlika između onih koji nisu upoznati sa rezultatima dijaloga ne može biti objašnjena bilo kakvom promenom u pristupu izveštavanju medija ili aktera uključenih u dijalog, već je pre posledica metodološkog pristupa. Sa druge strane, ovaj podatak iz BCBP istraživanja dobijen je na osnovu pitanja koje je u ponuđenim odgovorima spajalo procenu informisanosti i izjavu o

transparentnosti dijaloga: *Da, upoznat sam, proces je transparentan; delimično sam upoznat, proces je veoma netransparentan, i nisam upoznat, proces je potpuno netransparentan.* Ovo je takođe moglo da utiče na rezultate budući da su u okviru jednog pitanja zapravo ponuđena dva odgovora, i može se pretpostaviti da postoje ispitanici koji mogu da smatraju da dijalog nije dovoljno transparentan, što većina i misli, ali da su oni uprkos tome dovoljno informisani.

U vezi sa ovom temom, istraživanja koja su o informisanosti o dijalogu sproveli FOD 2017. dvoetažno u avgustu i decembru, i CDDRI 2019. godine ilustruju još jedan problem. Oba istraživanja imaju slično formulisano pitanje, FOD *u kojoj meri pratite teme i događaje vezane za Kosovo?* a CDDRI *koliko često pratite vesti u vezi sa Kosovom?*. Međutim, istraživanje koje je sproveo FOD koristi prilagođenu Likertovu skalu sa 5 odgovora od *uopšte ne pratim* do *veoma pažljivo pratim*, uz srednju vrednost formulisanu kao *u glavnim crtama/samo osnovne događaje*, dok CDDRI koristi Likertovu skalu sa 4 odgovora bez srednje vrednosti. Poznato je da skala sa 4 ponuđena odgovora prisiljava ispitanike da na licu mesta formiraju stav ili da odbiju odgovor u suprotnom, budući da nemaju na raspolaganju neutralnu opciju. Stoga ne čudi da je čak 28% ispitanika koji su se u istraživanju iz 2017. opredilili za srednju vrednost, u ispitivanju iz 2019. izabralo neke druge opcije, te su dobijeni rezultati veoma različiti i potpuno neuporedivi. Posebno je primetna razlika između 50% i 60% ispitanika koji u FOD istraživanju ne prate ili slabo prate temu, respektivno u istraživanjima iz avgusta i decembra 2017. godine, u poređenju sa 55% iz 2019. godine koji u većoj ili manjoj meri prate.

Predlozi:

- Pitanje o informisanosti građana je jedno od ključnih u istraživačkoj agendi i poželjno je nastaviti sa njegovim merenjem u budućnosti.
- Likertova skala sa tri ponuđena odgovora nudi dovoljan nivo detalja i može se sprovoditi i telefonski i licem u lice, a moguće ju je uz jednostavnu računsku operaciju porediti i sa istraživanjima koja nude 5 ili 7 odgovora.
- Formulacija pitanja mora biti nedvosmislena i poželjno je razdvojiti ispitivanje na tri teme: informisanost, tj. u kojoj meri ispitanici prate vesti o dijalogu Beograda i Prištine koji je prepoznat kao Briselski dijalog; poznavanje sporazuma proisteklih iz dijaloga, i ocenu transparentnosti dijaloga.
- Izbegavati korišćenje nepreciznih termina u pitanjima, poput koncepta *razgraničenje*, ako nije jasno precizirano šta se pod njima podrazumeva. Ovo je posebno važno za nejasne termine koji su trenutku sprovođenja istraživanja sveprisutna u javnoj sferi i polarišu društvo.

Pored pitanja o informisanosti, dve teme koje su jednako prisutne u istraživanjima jesu one o budućnosti dijaloga i njegovim rezultatima, tj. o tome šta bi bilo prihvatljivo rešenje. Kao što je pomenuto u delovima analize iznad, generalno gledano rezultati pokazuju da su građani

Srbije za nastavak dijaloga, dok vraćanje Kosova Srbiji, ili *status quo*, vide kao idealna rešenja uz manje varijacije kako vreme protiče. Međutim, kako su se različita rešenja menjala na pregovaračkoj agendi, ona su se uključivala u istraživanja javnog mnjenja i to se reflektovalo na dobijene rezultate koji su iz ovog razloga često neuporedivi.

Odličan primer da se ilustruju izazovi u vezi sa ovom temom jesu dva istraživanja metodom lice u lice koja su, nezavisno jedna od druge, sprovele dve različite agencije u septembru i oktobru 2020. godine za potrebe BCBP. Budući da je u pitanju minimalni vremenski period koji je protekao između dva istraživanja, a oba su sprovedena na reprezentativnom, stratifikovanom uzorku, razlike u rezultatima ne mogu biti posledica promene stavova već su posredi metodološki uzroci. U prvom istraživanju, na pitanje *da li dijalog Beograda i Prištine treba da se nastavi*, ponuđena su tri odgovora, a rezultati su pokazali da: ogromna većina ispitanika (83%) je mišljenja da treba, i to bez obzira na to da li postoji pritisak stranih sila ili ne; svega 8% smatra da pregovore treba nastaviti ukoliko to povećava šanse za članstvo Srbije u EU, dok 9% ispitanika smatra da pregovore ne treba nastavljati. Drugo istraživanje, svega mesec dana kasnije sa drugačije formulisanim odgovorima na pitanje *da li podržavate dijalog između Kosova i Srbije*, dalo je sledeće rezultate: potvrdno je odgovorilo 51%, negativno 28%, a 21% je rekao da ne zna. Iako su pitanja suštinski veoma slična, pored toga što je formulacija prvog pitanja u kontekstu pregovora Beograda i Prištine statusno neutralnija od drugog, gde se pominju pregovori Kosova i Srbije, prvo pitanje dodatno stavlja naglasak na potrebu za nastavljanjem dijaloga, dok drugo fokus prebacuje na to kako je dijalog trenutno vođen. Uz različite ponuđene odgovore, gde se u prvom pitanju kvalifikuju različitim uslovima bez opcije *ne znam*, a u drugom su ponuđeni samo *da*, *ne*, *ne znam*, ovo čini da se rezultati veoma razlikuju i da ih je teško interpretirati. Pored ovog pristupa, istraživanje koje je sproveo BCBP 2017. imalo je neke nove kategorije u odgovorima, gde su ponuđene opcije i da dijalog treba nastaviti samo ako ne vodi priznanju Kosova, kao i samo pod uslovom da vodi zaštiti srpskih interesa, što je odabralo skoro 40% ispitanika.

Pored pitanja o dijalogu, veoma je važno i ono o tome šta je građanima prihvatljiv ishod pregovora Beograda i Prištine. Uz potpunu kakofoniju kada je reč o mogućim rešenjima, čemu su doprinele i nejasne pozicije Srbije i njeni ciljevi u pregovorima, situacija se dodatno komplikuje usled nekonzistentnih pitanja. Ovo je ujedno i tema na koju postoji najveći broj varijacija u istraživanjima. Ona se kreću od veoma jednostavnih pitanja poput onog u IEP anketi o tome da li bi građani podržali nezavisnost Kosova ako bi to bio uslov za članstvo u EU, do pitanja u CDDRI istraživanjima o izlasku na referendum na kome bi građani glasali o sedam mogućih ishoda (od priznanja nezavisnosti Kosova do članstva Kosova u UN uz formiranje Asocijacije srpskih opština i nepriznavanja nezavisnosti) do BCBP istraživanja iz 2020. godine gde je od ponuđenih 6, najpopularnija opcija bila povratak Kosova i Metohije u sastav Srbije.

Pored toga što su sva predložena rešenja veoma kompleksna i teška za komunikaciju, javlja se i česta potreba da se upitnici prilagođavaju usled pojave nekih novih predloga na pregovaračkoj agendi. Stoga, nije nužno napominjati da je skoro pa nemoguće uspostaviti jedinstveni istraživački pristup koji bi omogućio uporedivost ovakvih istraživanja. Međutim, ono što bi sigurno moglo da se osigura, jeste uključivanje ključnih parametara u osnovna istraživačka pitanja, pored kojih bi upitnici po potrebi mogli da se dopunjuju dodatnim. Neki predlozi koji ovo imaju za cilj izlistani su ispod.

Predlozi:

- u istraživanje uključiti osnovna pitanja o tome da li građani podržavaju dijalog Beograda i Prištine (*da, ne, ne znam/odbijam da odgovorim*) kao i o postizanju konačnog, pravno obavezujućeg sporazuma između Srbije i Kosova (*da, ne, ne znam/odbijam da odgovorim*)
- prema mogućnostima, posebno ako se istraživanje sprovodi metodom licem u lice, uključiti dodatna pitanja nakon osnovnih, koja bi merila podršku različitim opcijama.

Primer:

Dijalog između Beograda i Prištine treba voditi:

bez obzira na to da li postoji pritisak EU ili ne;
samo ukoliko će to povećati šanse za članstvo u EU;
samo ako ne vodi priznanju nezavisnosti Kosova;
samo ako obezbeđuje zaštitu srpskih interesa;
ne treba;
ne znam.

- za pitanja u vezi sa rezultatima dijaloga, jedno od rešenja može biti formulisanje pitanja na opštijem nivou ishoda, uz nuđenje izbora opcija na osnovu preferenci ispitanika u vezi sa elementima sporazuma. Ono bi moglo da glasi:

Kakav ishod pregovora Beograda i Prištine bi za vas lično bio prihvatljiv:

- *Vodio ka nezavisnosti Kosova:*
 - *u okviru postojećih granica*
 - *uz podelu teritorije (sever Kosova u sastavu Srbije)*
 - *uz uspostavljanje ZSO*
 - *uz poseban status za manastire i očuvanje srpske kulturne baštine*
 - *uz brzo članstvo u EU za Srbiju*
- *Očuvao status quo*
 - *bez sporazuma, zamrznuti konflikt*
 - *uz članstvo Kosova u međunarodnim organizacijama*
 - *uz uspostavljanje ZSO*
- *Omogućio vraćanje Kosova u sastav Srbije*

Literatura

- 1) B92. 2013. „Šta građani misle o dosadašnjem toku dijaloga?” *B92*, 4. mart 2013. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=AdWpyotU-FA>.
- 2) Bjeloš, Maja i Bojan Elek. 2020. „Kosovo: Šta građani znaju, misle i osećaju?” *Beogradski centar za bezbednosnu politiku*, novembar 2020. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/kos-srb-SRB-f.pdf>.
- 3) Bjeloš, Maja, Vuk Vuksanović, Luka Šterić. 2020. „Mnoga lica srpske spoljne politike: Javno mnjenje i geopolitičko balansiranje.” *Beogradski centar za bezbednosnu politiku*, novembar 2020. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/11/mnogolica03-1.pdf>.
- 4) Bogosav, Bojana. 2017. „Građani žele dijalog sa Prištinom: Ovo su rezultati ekskluzivnog istraživanja o pregovorima u Briselu.” *Blic*, 24. januar 2017. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.blic.rs/vesti/politika/gradjani-zele-dijalog-sa-pristinom-ovo-su-rezultati-ekskluzivnog-istrazivanja-o/qlcr2x7>.
- 5) Centar za društveni dijalog i regionalne inicijative. 2019. “Normalization of relations between Belgrade and Pristina from citizens perspective: What we know and what we feel?” Pristupljeno 25. februara. <https://cddri.rs/wp-content/uploads/2020/04/CDDRI-RESEARCH-KOSOVO-2019.pdf>.
- 6) Centar za evroatlantske studije. 2018. „Istraživanje CEAS-a i CESID-a: 53 odsto ispitanika smatra da Kosovo treba da ostane u Srbiji po svaku cenu.” Pristupljeno 25. februara. <https://www.ceas-serbia.org/sr/ceas-u-medijima/7734-istrazivanje-ceas-a-i-cesid-a-53-odsto-ispitanika-smatra-da-kosovo-treba-da-ostane-u-srbiji-po-svaku-cenu>.
- 7) Centar za evroatlantske studije. 2019. „Serbia and New Horizons – Public on Security Challenges, NATO, US, Kosovo and Regional Cooperation.” Pristupljeno 25. februara. https://www.ceas-serbia.org/images/publikacije/Presentation_CeSID_CEAS_12_11_2019.pdf.
- 8) Centar za evroatlantske studije. 2020. „Srbija i Zapad: Ovo smo mi.” Pristupljeno 25. februara 2021. https://www.ceas-serbia.org/images/publikacije/2020_jul_Prezentacija_CeSID_CEAS.pdf.
- 9) Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost (CRTA). 2019. „Javno mnjenje o učešću građana u demokratskim procesima Srbije.” CRTA, jul 2020. <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2020/07/Crta-Ucesce-gradjana-u-demokratskim-procesima-2019-Final.pdf>
- 10) Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost (CRTA). 2018. „Javno mnjenje o učešću građana u demokratskim procesima Srbije.” CRTA, mart 2019. <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2019/03/U%C4%8De%C5%A1%C4%87e-gra%C4%91ana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2018..pdf>
- 11) Đukanović, Dragan. 2013. „Odnosi između Beograda i Prištine: od tehničkog do političkog dijaloga.” Institut za međunarodnu politiku i privredu, jul 2013, Vol. LXV, br. 3, str. 365–385. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2013/0025-85551303365D.pdf>.
- 12) Fondacija za otvoreno društvo Srbija. 2017. „Istraživanje stavova građana o rešavanju statusa Kosova.” Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.fosserbia.org/assets/uploads/stavovi/stavovi-gradjana-o-resavanju-statusa-kosova.pdf>.
- 13) Fondacija za otvoreno društvo Srbija. 2018. „Dijalog o Kosovu: Kvalitativni izveštaj.” Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.fosserbia.org/assets/uploads/stavovi/dijalog-o-kosovu-kvalitativni-izvestaj.pdf>.

- 14) Forum za etničke odnose. „Peti izveštaj o monitoringu unutrašnjeg dijaloga o Kosovu (16. mart-18.maj 2018).” Fondacija za otvoreno društvo, maj 2018. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://fer.org.rs/wp-content/uploads/2018/05/Rezime-Peti-izvestaj-o-monitoringu-unutrasnjeg-dijaloga-o-Kosovu.pdf>
- 15) Forum za etničke odnose. „Prvi izveštaj o monitoringu unutrašnjeg dijaloga o Kosovu (26. jul-31.oktobar 2017).” Fondacija za otvoreno društvo, oktobar 2017. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/files/files/Dokumenti/Forum%20izve%C5%A1taj%20II.pdf>
- 16) Gashi Shpetim i Novaković, Igor. 2020. „Brussels Agreement Between Kosovo and Serbia.” Friedrich Ebert Stiftung, decembar 2020. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/17009.pdf>
- 17) Institut za evropske poslove. 2016. „Stavovi građana Srbije o EU, NATO, Rusiji i Kosovu.” Pristupljeno 25. februara 2021. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2017/07/Stav-gradjana-Srbije-o-EU-NATO-Rusiji-i-Kosovu-jul-2016.pdf>.
- 18) Institut za evropske poslove. 2018. „Stavovi građana Srbije prema Kosovu.” Pristupljeno 25. februara 2021. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2018/03/9-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2018-web-1.pdf>.
- 19) Institut za evropske poslove. 2019. „Stavovi građana Srbije prema Kosovu.” Pristupljeno 25. februara 2021. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2019/03/14-Stav-gra%C4%91ana-Srbije-prema-Kosovu-mart-2019.pdf>.
- 20) Institut za evropske poslove. 2020. „Stavovi građana Srbije prema Kosovu.” Pristupljeno 25. februara 2021. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2020/07/2020-Stav-gra%C4%91ana-Srbije-prema-Kosovu.pdf>.
- 21) Mastilović Jasnić, Ivana. 2018. „Istraživanje: Srbi žele da svoj sud o Kosovu daju na referendumu.” *Blic*, 8. jul 2018. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.blic.rs/vesti/politika/istrazivanje-srbi-zele-da-svoj-sud-o-kosovu-daju-na-referendumu/ecpbtdq>.
- 22) Mastilović Jasnić, Ivana. 2019. „Nećemo u EU 2025: Šta su građani Srbije rekli o istraživanju Faktor plusa i Blica o Kosovu, EU i budućnosti zemlje.” *Blic*, 10. maj 2019. Pristupljeno 25. februar 2021. <https://www.blic.rs/vesti/politika/necemo-u-eu-2025-sta-su-gradani-srbije-rekli-u-istrazivanju-faktor-plusa-i-blica-o/29bydhj>.
- 23) Nova srpska politička misao. 2011. „Istraživanje “Srbija novembar 2011.”” *Nova srpska politička misao*, 28. decembar 2011. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/istrazivanje-srbija-novembar-2011.html>.
- 24) Nova srpska politička misao. 2013. „Srbija - proleće 2013.” *Nova srpska politička misao*, 27. jun 2013. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-%E2%80%93-prolece-2013.html>.
- 25) Nova srpska politička misao. 2014. „Istraživanje “Srbija decembar 2013/januar 2014.”” *Nova srpska politička misao*, 20. januar 2014. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/istrazivanje-srbija-decembar-2013/januar-2014.html>
- 26) Nova srpska politička misao. 2015. „Istraživanje - Srbija, oktobar 2015.” *Nova srpska politička misao*, 22. novembar 2015. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/istrazivanje-srbija-oktobar-2015.html>.
- 27) Nova srpska politička misao. 2015. „Srbija – zima 2014/15 (sa komentarom Đorđa Vukadinovića).” *Nova srpska politička misao*, 31. januar 2015. Pristupljeno 25. februara 2021.

- <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-%E2%80%93-zima-2014/15-sa-komentarom-djordja-vukadinovica.html>
- 28) Nova srpska politička misao. 2015. „Veliko aprilsko istraživanje NSPM – Obrnula kola niz stranu?” *Nova srpska politička misao*, 10. maj 2015. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-april-2015-istrazivanje-javnog-mnjenja.html>.
- 29) Nova srpska politička misao. 2016. „Srbija, leto 2016.” *Nova srpska politička misao*, 30. avgust 2016. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-leto-2016.html>.
- 30) Nova srpska politička misao. 2017. „Srbija, avgust 2017.” *Nova srpska politička misao*, 13. septembar 2017. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-avgust-2017.html>.
- 31) Nova srpska politička misao. 2018. „Srbija, leto 2018. godine” *Nova srpska politička misao*, 4. avgust 2018. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-leto-2018.html>.
- 32) Nova srpska politička misao. 2019. „Srbija, leto 2019 - Šutiranje u praznu mrežu.” *Nova srpska politička misao*, 9. avgust 2019. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/srbija-leto-2019-sutiranje-u-praznu-mrezu.html>.
- 33) Radio KiM. 2017. „Faktor plus: Dve trećine građana podržava unutrašnji dijalog o Kosovu.” *Radio KiM*, 10. avgust 2017. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.radiokim.net/vesti/politika/faktor-plus-dve-trecine-gradjana-podrzava-dijalog-o-kosovu.html>
- 34) Sekulić, S. 2018. „Faktor plus: Trećina za upotrebu sile na Kosovu.” *Danas*, 8. jun 2018. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.danas.rs/politika/faktor-plus-trecina-za-upotrebu-sile-na-kosovu/>.
- 35) Slavujević, Zoran. 2018. „Građani Srbije o Kosovu: Između srca i razuma.” *Demostat*, 18. oktobar. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://demostat.rs/sr/vesti/analize/gradani-srbije-o-kosovu-izmedu-srca-i-razuma/524>.
- 36) Tanjug. 2018. „Stavovi građana Srbije o pregovorima sa Prištinom.” *RTS*, 4. april 2018. Pristupljeno 25. februara 2021. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3095485/stavovi-gradjana-srbije-o-pregovorima-sa-pristinom.html>.
- 37) The Delegation of the EU to the Republic of Serbia. 2020. „Strong Support in Favour of EU Accession among Serbian Citizens, Shows Ninamedia Survey of December 2020 for the EU Delegation.” The Delegation of the EU to the Republic of Serbia, januar 2020. Pristupljeno 25. februara 2021. <http://europa.rs/strong-support-in-favour-of-eu-accession-among-serbian-citizens-shows-ninamedia-survey-of-december-2020-for-the-eu-delegation/?lang=en>
- 38) TNS Medium Gallup. 2015. „Attitudes of Serbian citizens towards EU integrations – Public opinion poll.” TNS Medium Gallup, oktobar 2015. <http://europa.rs/files/02.12.%20istrazivanje%20pp%20e.pdf>

NACIONALNI KONVENT O
EVROPSKOJ UNIJI
KNEZA MILOŠA 4
11000 BEOGRAD
WWW.EUKONVENT.ORG
OFFICE@EUKONVENT.ORG

INSTITUT ZA TERITORIJALNI
EKONOMSKI RAZVOJ (INTER)
VLAJKOVIĆEVA 29
11000 BEOGRAD
+381 (0)11 3246 766
WWW.REGIONALNIRAZVOJ.ORG
OFFICE@REGIONALNIRAZVOJ.ORG